

JUHÁSZ JÓZSEF*

JUGOSZLÁVIA FELBOMLÁSÁNAK INTERPRETÁCIÓI A NYUGATI SZAKIRODALOMBAN

INTERPRETATIONS OF THE DISSOLUTION OF YUGOSLAVIA IN THE WESTERN LITERATURE

ABSTRACT

The breakup of Yugoslavia was an important and tragic chapter of European history in the 1990s, and has gained the attention of many historians and social scientists. It is therefore no wonder that today the literature on the subject is vast. Neither is it surprising that this literature is hardly homogeneous: their description of events varies on both the quality of the analysis but more importantly on the key explanation they employ. These support and complement each other on some points, but also often debate one another on others. This paper attempts to give an overview of these alternative theories that have been formulated in the Western academic literature. These are: the theory of cultural determinism, those emphasizing the ambitions of the Great Powers, the neoliberal narrative, and the self-determination paradigm. The main reason for the dissolution as identified by the respective authors was used as the basis for categorization. A typical book or paper shall also be presented to illustrate each theory.

I. Bevezetés

Jugoszlávia háborús felbomlása az 1990-es évek Európájának egyik fontos és tragikus eseménye volt, amely természetesen felkeltette a történészek és a társadalomtudósok érdeklődését is. A délszláv válság hosszú időn át az európai és amerikai politikai, zurnalisztikai és szaktudományos könyvkiadás egyik kurrens témájának számított, így nem csoda, hogy napjainkra óriási mennyiségű, szinte átláthatatlan szakirodalom jött létre. Nem csoda az sem, hogy ez a szakirodalom nem egységes: váltakozó színvonalon és különféle (egymást részben alátámasztó és kiegészítő, de sokszor egymással élesen vitázó) narratívákkal írja le a történeteket. Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy áttekintsük a délszláv állam felbomlásáról a nyugati szakirodalomban megfogalmazódott alternatív teóriákat, egy-két tipikus könyvvel reprezentálva az adott felfogást. A csoportosítás alapján azt tekintettük, hogy az egyes szerzők és művek mit tartanak a felbomlás legfőbb okának. Persze mint minden csoportosítás, ez is tartalmazza az esetlegesség és a szubjektivitás bizonyos elemeit, de talán így is orientálhatja az olvasót a szakirodalmi tájékozódásban.

II. A kulturális determinizmus elméletei

Az alapvető magyarázatok már az 1990-es években megszülettek. A különféle koncepciók egyik csoportját a kulturális determinizmus elméleteinek nevezhetnénk, mert (az etnikai tagoltság mellett) a térség kulturális specifikumaira fókuszálnak: a harcias mentalitásra és tradíciókra, a vallási tarkaságra, az „európaítól” fejletlenebb vagy legalábbis eltérő poli-

* Egyetemi docens (ELTE), tudományos főmunkatárs (MTA TTI).

tikai kultúrára, s ezek alapján magyarázták a történeteket. Ezen felfogás egyik változatát gyakran nevezik a „balkanizmus” teóriájának: eszerint a délszláv háborúk a Balkánon „évszázadok óta természetes” és ciklikusan ismétlődő (csupán hatalmi erővel egyes időszakokra elfojtott) etnikai és vallási összecsapások újabb hullámát képezték. Tipikus példája volt ennek a felfogásnak Robert D. Kaplan amerikai újságíró „Balkan Ghosts” c., először 1993-ban kiadott könyve.¹ Kaplan a régi történelmi gyökerekre visszanyúló „hagyományos etnikai gyűlölködéseket” előtérbe állítva magyarázta Jugoszlávia felbomlását és a háborúk kitörését, mondván, hogy a kommunizmus bukása és a bipoláris világrend felbomlása után elszabadultak az addig befagyasztott, de a mélyben mindig is meglévő nacionalista indulatok, főként a szerbeknél, de a többiekénél is. Mint ismeretes, a könyv nagy hatást gyakorolt a korabeli nyugati elemzőkre és politikacsinálókra, diplomaták, békefenntartók és újságírók sokasága mellett magára a Clinton-adminisztrációra is.

Semmi kétség, a balkáni történelem valóban bővelkedik etnikai konfliktusokban; ennyiben feltétlenül van alapja a fentebbi gondolatmenetnek. De ezt nem szabad túldimenzionálni, mert a Balkán története nem „kivételesen” kegyetlen, nem mondható „sokkal brutálisabbnak”, mint a világ (sőt a fejlett északi félteke!) jónéhány más régiójáé. A balkanista teória ilyenformán nemcsak a balkáni sajátosságokról árulkodott, hanem olykor bizony a nyugati felületességről és fölünytudatról is... A Balkán régebbi évszázadaiban a nyelvi-etnikai-vallási intolerancia nem volt nagyobb, mint sok más térség történetében, s éppen hogy a nyugati eredetű modern nemzetállami eszmék elterjedése erősítette fel a 19. századtól az effajta konfliktusokat. Jól mutatja ezt a millet-rendszer² vagy a délszláv népek kapcsolattörténete. A szerb–horvát viszonyra pl. a 19. századig a szembenállásnál sokkal jellemzőbb volt a kooperáció vagy a neutralitás (értve ezen egyfajta semleges egymás mellettiséget, amely mögött gyakran az érintkezések meglehetősen alacsony szintje állott). Sőt a 20. századot is vegyesen jellemezte a multietnikus együttműködés és (a második világháborúban valóban végzetesen elfajuló) etnikai konfliktus. Az is ismeretes, hogy az etnikai-vallási szembenállásként megjelenő konfliktusok mögött gyakran szociális feszültségek álltak, mint pl. a keresztény (szerb és horvát) parasztok és a muszlim (bosnyák és albán) földbirtokosok közötti társadalmi törésvonalak Boszniában és Koszovóban. Mindezek alapján az 1990-es években valóban magasra csapott (de azóta szerencsére már csökkent) kölcsönös etnikai gyűlöletet inkább a háború következményeként, és nem okaként kell számon tartanunk.

Egy másik hamar népszerűvé vált (és a balkanista teóriával összecsengő, egymást kölcsönösen alátámasztó) magyarázat már tágabb keretbe illesztette a legújabb balkáni háborúkat: a nyugati, az ortodox és az iszlám kultúrkörök találkozási pontján kirobbant civilizációs összetűzésként írta le az eseményeket. Maga Samuel P. Huntington is a civilizációközi konfliktusok példájának tekintette a posztjugoszláv válságot,³ de bizonyos fókig a kulturális determinizmus hasonló érveit sugallta a mai nyugati „jugoszlavisztika” doyenjének számító, Trondheimben (Norvégia) tanító politikatudós, Sabrina P. Ramet „Balkan Babel” c. műve is. A felbomlási folyamatot Tito halálával kelező, s az 1980-90-es éveket egyébként informatívan összefoglaló könyvben Ramet többször visszatér a jugoszláv népességen belüli mély kulturális szakadékokra mint a dezintegráció legfőbb okaira, kifejtve hogy a kulturális különbségek miatt „Jugoszlávia népei elvesztették egymás megértésének képességét.”⁴ Az effajta álláspontok azon kevés nyugati vélemények közé tartoztak, amelyeket szinte egységesen fogadott el sok, egymással amúgy élesen szembenálló szerb, horvát és bosnyák: pl. Karadzic, Tudjman vagy Mustafa Cerić (a boszniai muszlimok vallási vezetője) egyaránt használta a három vallási-kulturális közösség „szükségyszerű” összecsapásának tézisé, amikor a boszniai háborút próbálta megmagyarázni.

Ezúttal sem vitatnánk el a koncepció bizonyos racionális magvát, hiszen ez a három

vallás valóban eltérő kulturális tradíciókat és társadalmi értékrendeket jelent, s emiatt bizony egy szerb, egy horvát és egy bosnyák valóban mást-mást gondolhat ugyanarról a dologról. Ráadásul a délszlávok nyelvi és etnikai közelsége miatt egymás megkülönböztetésének igen fontos (kifejezetten túlértékelt!) támpontjai lettek a vallási különbségek. Ám ennek ellenére sem fogadhatjuk el elsődleges magyarázatként a civilizációs összecsapás elméletét, mert a tényleges, gyakorlati politikai választóvonalak nem aszerint alakultak. Nem létezett szlovén-horvát, szerb-macedón vagy albán-bosnyák egységfront (csak eseti együttműködések; mi több, történetileg Jugoszlávia egyik politikai alapját a gyakori – és nem egyszer a horvátok feje fölött létrejött! – szerb-szlovén együttműködés képezte), a válságban érdekelt külhatalmak közül pedig azok, amelyek nem a nyugati kereszténységhez tartoznak (Oroszország és Törökország), egyáltalán nem mentek szembe „következetesen” a nyugati hatalmakkal. Ráadásul elmondhatjuk, hogy az egykori Jugoszlávia népeinek politikai kultúrájában (márpedig ez az igazán fontos!) korántsem olyan nagyok a különbségek, mint az általában vett vallási-civilizatorikus háttérük tekintetében. Az pedig kifejezetten érdekes adalékul szolgálhat a civilizációs teóriának (vagy legalábbis a délszláv válságra való alkalmazhatóságának) a bírálatához, hogy Bosznia három népe közül a bosnyák-muzulmán tartotta magát a leginkább az etnikai tolerancia és a multinacionális együttélés európai elveihez – miközben a huntingtoni felfogás legalábbis látenszen a nyugati-keresztény civilizáció fölényét sugallja más kultúrkörökkel szemben.

III. A nagyhatalmi ambíciókra koncentrált nézetek

A magyarázatok másik nagy csoportja a nemzetközi rendszerben végbement változások, konkrétan az új nagyhatalmi rivalizálások következményének tekinti a tragikus jugoszláv végkifejletet. Eszerint eleve megtévesztő Jugoszlávia belső okok miatti felbomlásáról beszélni, hiszen az országot lényegében kívülről verték szét. Ezen felfogás egyik, baloldali-antiglobalista változata szerint a tőkés világgazdasági környezet szétzilálta a jugoszláv gazdaságot, a bipoláris világrend felbomlásával az ország elvesztette az addigi szovjetellenes geopolitikai fontosságát a Nyugat szemében, majd megindult a balkáni érdekszférák újrafelosztásáért folyó küzdelem, amelynek során az újraegyesült Németország a szlovén és a horvát szeparatizmus felkarolásával akarta és tudta érvényesíteni céljait. Vagyis lényegében a nyugati hatalmak (az NSZK, az IMF, majd később a bosnyákok és az albánok patrónusaként beavatkozó USA és a NATO) lökték a szétesés véres útjára az ugyan sok problémával küszködő, de életképes (sőt a tőkés globalizációval szembeszegülő) Jugoszláviát.

Jól példázzák ezt a felfogást Michael Barratt Brown írásai.⁵ Az angol baloldali közgazdász és publicista valóban találóan mutat rá az 1980-as évek eladósodásának és gazdasági válságának dezintegráló hatására, az önbizalmában megerősödött Németország diplomáciai erőfitogtatásaira vagy éppen Jugoszlávia nyugati megítélésének a változásaira. De jellemző rá a gazdasági redukcionizmus és egy olyasfajta antikapitalista harcosság, amely olykor bizony az események kronológiai sorrendjét is „felülírja”. Így válhat a két északi köztársaság „elsietett” német elismerése a délszláv háborúk egyik legfőbb okává – miközben a harcok kitörése félévvel megelőzte az elismerést... Ez még akkor is túlzás, ha tudjuk, hogy Szlovénia és Horvátország német elismerését (1991. december 23.) megelőlegezték bizonyos, részben már 1991 júniusa előtt megtett bonni lépések (pl. az emberi és az önmegvédelmi jogok fontosságára való hivatkozások, amelyek bátorítólag hatottak a szecesszionista erőkre), mert 1991 augusztusáig az NSZK sem adta fel a jugoszláv integritás elvét. Az is igaz, hogy az 1990-es évek során valóban megváltozott Milosevic és Jugoszlávia nyugati megítélése. Milosevic elvesztette azt a „technokratai,” majd „taktikai szövetségesi” státuszt,

amelyet előbb felemelkedő fiatal politikusként még az 1980-as években, majd később a daytoni szerződés létrehozásának idején, az 1990-es évek közepén élvezett, s megítélése mindinkább a belarusz Lukasenkóhoz vált hasonlóvá. De a Milosevic-féle kisjugoszláv állam⁶ nemcsak ideológiai okokból, saját újrafelfedezett (vagy inkább csak retorikailag újra bevetett) baloldalisága miatt vált Európa egyik „utolsó bolsevik rezsimjévé”, hanem az autoriter belpolitika, a daytoni szerződés obstruálása és a koszovói elnyomás miatt is.

A hasonló szemléletű (a külső faktort, a német és amerikai expanzionizmust előtérbe helyező) interpretációk másik változata már inkább a nemzetközi kapcsolatok elméletének ún. realista iskoláján alapszik. Eszerint az érdekérvényesítésre és az erőviszonyok kihasználására épülő államközi rivalizálások zéró-végösszegű játszmáiban valaki mindig alulmarad, s az alulmaradók ezúttal a szerb/jugoszláv fél, ill. az őket támogató nagyhatalmak voltak – ennek következménye az etnikai indulatok felizzása, a polgárháború és Jugoszlávia feldarabolása. Az effajta megközelítés egyik legújabb példája David Gibbsnek, az Arizonai Egyetem politológusának könyve.⁷ Gibbs is használ baloldali érveket (miszerint Milosevic nyugati elutasításának egyik legfőbb oka a szerb/jugoszláv elnök antikapitalizmusa volt), de gondolatmenetének lényege inkább annak (a Nyugaton szinte konszenzus által övezett) nézetnek az elvitatása, miszerint a nyugati hatalmak beavatkozását alapvetően a humanitárius megfontolások motiválták (nem pedig a hatalmi érdekek), ill., hogy a beavatkozások eredményeként a térségben javult volna az emberi-jogi helyzet. Szerinte valójában arról volt szó, hogy az amerikai politikacsinálók (a két Bush- és a Clinton-kormányzatok egyaránt) a balkáni beavatkozásokat is arra használták, hogy a neokonzervatív külpolitikai stratégia szellemében kiaknázzák a Szovjetunió összeomlása által nyújtott lehetőségeket: megteremtsék és hosszú távra biztosítsák az egyoldalú (nem utolsó sorban az önálló szerepre törekvő Európai Unióval és az újraegyesült Németországgal szemben is érvényesülő!) amerikai fölényre épülő új világrendet.

Összességképpen a Nyugatot okoló véleményekről: nyilvánvaló, hogy a kis népek sorsát döntően befolyásolják a külső körülmények és ez a jugoszláv végkifejlet során is számtalanszor beigazolódott. Az antiglobalista és/vagy realista szerzők érvei sokszor meggyőzőek vagy legalábbis elgondolkodtatóak, és mindenképp megalapozottabbak, mint a korábban vázolt kulturális determinista teóriák. De nem lehet mindig és mindenért a külvilágot felelőssé tenni. Az 1990-es évek balkáni válságának egyik sajátossága ugyanis éppen a nagyhatalmak viszonylagos érdektelensége volt, ezért a térség államai ezúttal nagyfokú – nem teljes, de különösen a válság elején a modern történelemben szokatlan mértékű – önállósággal dönthettek a saját sorsukról.

IV. A neoliberális narratívák

Van persze a nagyhatalmak délszláv politikájára vonatkozó elemzéseknek olyan változata is, amely pozitív szerepet tulajdonít a külső (pontosabban a nyugati) faktornak. Ha nem is olyan egyoldalúan, mint az egykori Jugoszlávia nem-szerb népeinek nacionalista narratíváiban – miszerint a posztbipoláris átrendeződés végre lehetővé tette, hogy a „mindig is” a függetlenségükért harcoló kisebb népek megszabadulhassanak a „mesterséges” Jugoszláviában átélt „permanens” szerb uralomtól –, de a nyugati álláspontokban is jelen van a nemzetközi átalakulások hatásának pozitív minősítése és a nyugati beavatkozások béketeremtő-humanitárius funkciójának a hangsúlyozása. Ez nemcsak a katonai akciókat legitimálni akaró hivatalos politikai állásfoglalásokra jellemző – azokban persze nyilvánvaló –, hanem sok szakmai elemzésre is, különösen, amikor az USA és a NATO aktivizálódását tárgyalják, szembeállítva azt az ENSZ és az EK/EU kezdeti tehetetlenségével.

Ezzel a pozitív(abb) tolmácsolással főleg azoknál a szerzőknél találkozhatunk, akik Jugoszlávia felbomlását alapvetően belső okokból vezetik le, a háborúkat pedig agresszorok és áldozatok küzdelmeként mutatják be. Ebben az értelmezési keretben a válság lényege az agresszív nagyszerb nacionalizmusnak (amely – különösen kezdetben – szorosan összefonódott a kommunista totalitarizmus tradícióival) és a nacionalizálódástól ugyan szintén nem mentes, de mégiscsak a független államiságért és a demokratikus fejlődés lehetőségéért fellépő népeknek a küzdelme; a nyugati beavatkozások pedig nem károsnak, hanem – amennyiben kritizálják – megkésettnek és következtelennek minősülnek. Az interperptációk ezen típusát képviselik Sabrina P. Ramet „The Tree Yugoslavias...” c., az államépítés strukturális és legitimációs problémáit előtérbe állító átfogó Jugoszlávia-monográfiája,⁸ a Lukic-Lynch szerzőpárosnak a szovjet és a jugoszláv felbomlást összehasonlító komparatív elemzése,⁹ vagy Noel Malcolm brit történész Bosznia- és Koszovó-könyvei.¹⁰ Ezúttal is informatív és gondolatgazdag munkákról van szó (bár Malcolm modernkori fejtegetései meglehetősen elnagyoltak), de kiérezhető belőlük egyfajta dichotóm leegyszerűsítés és szerzőiknek a szerb oldallal szembeni kisebb-nagyobb antipátiája.

Kétségtelen, hogy az agresszor-áldozat paradigma a posztjugoszláv háborúk egyik legjobb olvasata. A „kiegyenlített felelősség” elvének elutasításával az érintett szerzők világosan kimutatják az 1980-as évek végén gyorsan nacionalizálódó szerb politika szándékos destruktivitását, Milosevic machiavellizmusát, a Jugoszláv Néphadsereg rendszerváltás-ellenességét, a nem-szerb oldalnak a katonai erőviszonyok egyenlőtlensége miatti kezdeti védtelenségét, vagy éppen a nagyhatalmak politikájának következtelenségét és összehangolt stratégiájának hiányát. A dichotóm szembeállítás azonban érzelmi elfogultsághoz és leegyszerűsítésekhez vezethet. Megnehezíti az „áldozatok agresszióinak” értelmezését (lásd pl. az 1993-94-es horvát-bosnyák háború problémáját¹¹ vagy az albán UCK félterrorista karakterét) és elfedheti, „védekező nacionalizmusként” megbocsáthatóbbnak veheti a nem-szerb rezsimek nacionalizmusát és demokrácia-deficitjét.

Jóllehet az előbbi, agresszor-áldozat paradigmára is jellemzőek egyes olyan szimplifikációk, amelyek a 20. század végének mainstream nyugati ideológiáiból fakadnak, az igazi neoliberális narratívának mégis inkább a következő koncepciót nevezném. Ez ugyanis jobban tükrözi a rendszerváltás időszakának liberális ethoszát és idealizmusát. Eszerint Jugoszlávia végső időszakában végbement az etnikai nacionalizmus és a kommunista autoritarizmus összefonódása (főleg Milosevic politikájában), ami kudarcba fullasztotta a demokratikus kibontakozás kísérletét és ezáltal háborúba sodorta az országot. Ezt a elfogást tükrözi pl. a Leo Tindemans volt belga kormányfő vezette Nemzetközi Balkán Bizottság „Unfinished Peace” c. 1996-os jelentése.¹²

Manapság népszerű dolog bírálgatni bármit, ami összefüggésbe hozható a rendszerváltás liberalizmusával, mégis óvniuk az elsietett ítélkezéstől. Véleményem szerint ugyanis ez a megközelítés valóban az 1980–90-es évek fordulójának kulcskérdéseire világít rá, s jól azonosítja Jugoszlávia felbomlásának és a tipikus keletközép-európai rendszerváltási folyamatoktól való eltéréseinek közvetlen politikai okait (a háborús periódus értelmezésének tekintetében pedig összeolvad az agresszor-áldozat paradigmával). Kritikai szempontból nézve inkább azt mondhatjuk, hogy ez a koncepció hajlamos mindent a fejlett-fejletlen tengely mentén értelmezni (pl. a jugoszláviai, sőt általában a kelet-európai nacionalizmusok premodern etnikai jellegének hangsúlyozása szemben az állampolgári nemzet nyugati modelljével) és hajlamos lebecsülni a felbomlás történelmi okait, melyekre visszanyúló tényezőit. Ezáltal túlértékelődhetnek az aktuális események, az ország széthullásának közvetlen okai, köztük Milosevic személyes hatalmi törekvései – amelyek inkább csak a katalizátorai, és nem a legfőbb okozói voltak a jugoszláv állam felbomlásának.

V. A felbomlás kérdése a jelenkortörténeti munkákban

Talán módszertani óvatosságból fakadt (a történettudományi szempontból releváns elsődleges források korlátozott hozzáférhetőségéből), talán másból, de tény, hogy a jugoszláv témákat kutató történészek egy kicsit később szólaltak meg a felbomlás kérdésében, mint a széles értelemben vett politikatudományok művelői (politológusok és politikai elemzők, a nemzetközi kapcsolatok szakértői, külpolitikára szakosodott újságírók). Ilyenformán a jugoszláv felbomlás történetét először nem a történészek írták meg. Ez persze nem ismeretlen jelenség a kortárs témák esetében - és nem is haszontalan, mert a politikatudományok művelői sokszor nyitottabbak a multidiszciplináris megközelítés iránt, mint a történelmi determinizmustól és egyfajta „archívum-fetisizmustól” nem mindig mentes történészek. De tény, hogy egy téma szélesebb történelmi perspektívába helyezése rendszerint más, jobb megvilágításba helyezi az eseményeket. Így van ez a jugoszláv felbomlás esetében is. Ugyanis az eddig említett narratívák mindegyikéről elmondható, hogy van racionális magvuk, van komoly igazságtartalmuk - de szinte általános hiányosságuk, hogy (amint arra az egyes felfogások kommentálásakor igyekeztünk rámutatni) egy vagy egynéhány szempontot állítanak előtérbe és ezzel egyoldalúvá válnak, „egydimenziós magyarázatként” funkcionálnak.

Ezeket a hiányosságokat a legjobb eséllyel alighanem az átfogó történettudományi szintézisek haladhatják meg. Ebben a műfajban véleményem szerint az 1991 utáni első igazán színvonalasnak tekinthető könyv John R. Lampe amerikai gazdaságtörténész nevéhez fűződik, az egyik legújabb pedig Marie-Janine Calic müncheni történészprofesszor munkája.¹³ Mindketten bő 400 oldalon, bevezetésként az előző korszakok fő trendjeit felvázolva (Lampe a középkortól, Calic 1878-tól), foglalják össze a délszláv állam létrejöttét, fordulópontjait és felbomlását, korrekt adatokkal, széleskörű tematikával és tárgyyszerű elemzésekkel. Ezekben nagy hangsúlyt kapnak a felbomlás gazdasági okai, az ország külső környezetének átalakulása, a politikai kultúra sajátosságai, az öngazgatási kísérlet kudarca, (amely miatt a titói modell nem válhatott harmadik úttá, a nyugati kapitalizmus és a szovjet etatizmus alternatívájává, hanem megmaradt a korlátozott modernizációs potenciállal rendelkező, ezért zsákutcás szovjet típusú állam egyik reformváltozatának) – de ha ezúttal is ki kellene emelnünk egy előtérben álló tényezőt, akkor a nemzeti önrendelkezés problematikája lenne az. Eszerint számos oknál fogva (az állam- és nemzetépítés többszöri kudarcos nekibuzdulásai, az egyes népek közötti alá- és fölérendeltség változó, de mindig megmaradó struktúrája, a nemzeti versus állami önrendelkezés elvének ütközése a vegyes etnikumú területeken) és egyes részeredményei ellenére Jugoszlávia nem tudott sikeres keretétvé válni a délszláv nemzeti kérdés megoldásának és ez idővel felőrölte a délszláv politikai elitek együttműködési készségét. Véleményem szerint ez az önrendelkezési paradigma képes a leginkább megvilágítani a történetek multikauzális hátterét és ez képes magába integrálni a legtöbb releváns szempontot.

VI. Amit ezek után érdemes olvasni

A nyugati szakirodalom tipikus interpretációinak áttekintése után az olvasó joggal kérdezheti, hogy mit érdemes akkor kézbe venni? Természetesen minden említettet, és azokon kívül minél többet... Zárszóként ehhez ajánlanék néhány további címet, ill. hívnam fel a figyelmet két, eddig nem említett műfajra.

Mindenekelőtt Sabrina P. Rametnek egy harmadik, „Thinking about Yugoslavia” c. művét javaslom, amely több mint 130 nyugati és délszláv munkát ismertetve foglalja

össze a Jugoszlávia háborús felbomlásával kapcsolatos interpretációkat és vitákat.¹⁴ Ez valóban ambiciózus, informatív és átfogó historiográfiai összegzés, amelyet nagy haszonnal forgathat minden szakember és érdeklődő (magam is támaszkodtam rá jelen tanulmány megírása során), jöllehet kissé meglepő módon mellőz néhány jelentős és karakteres munkát, pl. Lampe Jugoszlávia-történetét, Richard Holbrooke Dayton-memoárját,¹⁵ vagy Jelena Guskovának a posztjugoszláv válság tipikus orosz olvasatát jól visszaadó könyvét.

Jó betekintést nyújt a Jugoszláviával foglalkozó nyugati történészek sokszor egymással is vitázó nézeteibe két további kötet. A Norman Naimark és Holly Case szerkesztésében megjelent „Yugoslavia and its Historians” c. könyv¹⁶ egy stanfordi konferencia anyagát gyűjtötte egybe. Ezen részt vett a délszláv térség történetének számos meghatározó nyugati kutatója (pl. Thomas Emmert, John Fine, Charles Jelavich, Andrew Rossos, Gale Stokes, Arnold Suppan, Wayne S. Vucinich), akik meglehetősen tarka tematikával, de sok fontos kérdést taglalva tekintették át a 20. századi délszláv történelmet. Hasonlókat mondhatunk a Dejan Djokic által szerkesztett „Yugoslavism: Histories of a Failed Idea” c., a szigorúan vett esztörténet műfaji és tematikai kereteit szerencsére átlépő tanulmánykötetről is, azzal a megszorítással, hogy a könyvben szereplő 21 írás szerzőjének a többsége délszláv, és csak egy része nyugati (John R. Lampe, Dennison Rusinow, Xavier Bougarel, Hugh Poulton, Andrew B. Wachtel).¹⁷ Ám éppen a tematikai és szerzői sokszínűség miatt Djokic válogatását nemcsak azok forgathatják haszonnal, akik a nyugati Jugoszlávia-felfogások iránt érdeklődnek (amelyeket egyébként sokszor délszláv származású szerzők formáltak!), hanem azok is, akiket inkább a délszláv egységeszme története, az egyes jugoszláv népek és elitek jugoszlávizmus-felfogása és annak változásai érdekelnek.

Amint az közismert, a posztjugoszláv válságzóna 1991 után számos nyugati politikusnak, diplomatának és tábornoknak adott munkát: békeközvetítőként, a különféle polgári és katonai missziók vezetőiként sokan évekig foglalatostoktak a térséggel. Azóta közülük többen már megírták emlékirataikat. Ez a memoár-irodalom gazdag tárháza a Jugoszlávia felbomlására, az 1990-es évek háborúira és az „államépítő” újrakezdésre vonatkozó ismereteknek. Ezek a beszámolók általában informatívak és tárgyyszerűek, noha persze nem mentesek a szerzők értékválasztásaitól, sőt olykor a magyarázkodástól és az öngazoló szándékoktól sem. De egy memoár értékét éppen az adja meg, hogy maga az eseményeket formáló személy szólal meg bennük - ezért egy memoár érzékletesen (gyakran jobban, mint az egyéb források) képes visszaadni a történések hátterét, szubjektív elemeit, azt a konkrét közeget (kulturális miliőt, emberi kontextusokat, a társadalmi és politikai viszonyok mikroszöveget), amelyek hátterével igazán értelmezhetünk egy-egy döntést, amelyek igazán megadják egy-egy esemény tényleges „helyi értékét”. Ebből a műfajból az „első helyen” Holbrooke Dayton-memoárját említeném, amely részletes és impresszív leírása a bosznia-hercegovinai háborút lezáró, egyszerre agresszív és kreatív korabeli amerikai politizálásnak. De Carl Bildt és David Owen munkáiból is sokat megtudhatunk az 1990-es évekről, főleg a boszniai háborúról és a békeközvetítési erőfeszítésekről.¹⁸

Gazdag a téma zsurnalisztikai irodalma is. Számptalan újságíró töltött el hosszabb-rövidebb időt a térségben, s közülük sokan könyvként is megírták tapasztalataikat. Ezekben a történelmi ismeretterjesztés ötvöződik az interjú- és riportkötetek, az útleírások és a politikai elemzések műfajaival, sokszor értékes, informatív és történettudományi szempontból is jól hasznosítható munkákat eredményezve. A leginformatívabbnak tekinthető összefoglalást, Laura Silber és Allan Little „The Death of Yugoslavia” c. híres (BBC-filmsorozatként is ismert) munkáját magyarul is olvashatjuk,¹⁹ de figyelemre méltónak tartom Misha Glenny²⁰ és Tim Judah²¹ könyveit, valamint Tim Marshallnak a Milosevic-rezsim utolsó éveiről és összeomlásáról (1998-2000) szóló tudósítását is.²²

JEGYZETEK

1. Robert D. Kaplan (1993): *Balkan Ghosts – A Journey Through History*. Vintage, New York.
2. Millet: intézményesített és a hatalmi szerkezetbe integrált vallási közösség az Oszmán Birodalomban.
3. „A hidegháború utáni időszak sok fontos fejleménye igazolta a civilizációs paradigmát, melyeket ugyanakkor e paradigma segítségével meg is lehetett jósolni. Ilyen a Szovjetunió és Jugoszlávia felbomlása, az egykori területükön zajló háborúk, (...)”. Samuel P. Huntington (2004): *A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása*. Európa, Budapest, 43. old.
4. Sabrina P. Ramet (1996): *Balkan Babel – The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder, Colorado (II. kiadás – a könyv először 1992-ben jelent meg). Az idézet helye: 29. old.
5. Michael Barratt Brown (1996): *The Yugoslav Tragedy – Lessons for Socialists*. Spokesman, Nottingham; uő (2005): *From Tito to Milosevic – Yugoslavia, the Lost Country*. Merlin-Press, Nottingham.
6. Az 1992 és 2003 közötti, Szerbiából és Montenegróból álló Jugoszláv Szövetségi Köztársaság.
7. David N. Gibbs (2009): *First Do No Harm – Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Vanderbilt Univ. Press, Nashville. A hasonló szellemiségű korábbi könyvek közül lásd még Susan L. Woodward (*Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Inst. Press, Washington 1995) és a Burg-Shoup szerzőpáros műveit (Steven L. Burg – Paul S. Shoup: *The War in Bosnia-Herzegovina – Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, New York 1999). Az egyik legismertebb orosz Balkán-szakértő, Jelena Guskova könyve is hasonló felfogást képvisel, de inkább az orosz nagyhatalmiság érvrendszeréből és szerbbarát érzelmeiből kiindulva (Jelena Guskova: *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000*. Igam, Beograd 2003).
8. Sabrina P. Ramet (2006): *The Three Yugoslavias - State-Building and Legitimation 1918–2005*. Indiana Univ. Press, Indiana.
9. Reneo Lukic–Allen Lynch (1996) : *Europe from the Balkans to the Urals – The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford Univ. Press, Oxford.
10. Noel Malcolm (1998): *Kosovo – A Short History*. NY Univ. Press, New York; uő (1994): *Bosnia – a Short History*. NY Univ. Press, New York.
11. Szimptomatikus ebből a szempontból, ahogy Ramet igyekszik „igazságosan szétosztani” a horvát–bosnyák háború miatti felelősséget, ami leginkább a horvát felelősség kisebbsítésében mutatkozik meg. Szerinte ugyanis ezt a háborút „előre determinálta” Izetbegovic 1991-es politikája (amikor úgymond „átengedte” Bosznián a Horvátország felé vonuló szerb csapatokat, elvesztve ezzel a horvátok bizalmát) és az „azonos területen működő rivális katonai erők természetes antagonizmusa” (*The Three Yugoslavias*... 10. old.).
12. *Unfinished Peace*. Carnegie Endowment, Washington 1996.
13. John R. Lampe (1996): *Yugoslavia as History – Twice there was a Country*. Cambridge Univ. Press, Cambridge; Marie-Janine Calic (2010): *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München.
14. Sabrina P. Ramet (2005): *Thinking about Yugoslavia – Scholarly Debates about the Yugoslav Breakup and the Wars in Bosnia and Kosovo*. Cambridge Univ. Press, Cambridge.
15. Richard Holbrooke (1998): *To End a War*. Random House, New York.
16. Norman M. Naimark – Holly Case (eds.): *Yugoslavia and its Historians*. Stanford Univ. Press, Stanford 2003.
17. Dejan Djokic (ed.): *Yugoslavism – Histories of a Failed Idea 1918–1992*. Hurst & Co., London 2003.
18. David Owen (1995): *Balkan Odyssey*. V. Gollancz, London; Carl Bildt (1998): *Peace Journey – The Struggle for Peace in Bosnia*. Weidenfeld & Nicolson, London.
19. Laura Silber – Allan Little (1996): *Jugoszlávia halála*. Zrinyi, Budapest.
20. Misha Glenny (1992): *The Fall of Yugoslavia – The Third Balkan War*. Penguin Books, London; uő (2000): *The Balkans – Nationalism, War and Great Powers 1804–1999*. Penguin Books, New York.

21. Tim Judah (1997): *The Serbs – History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. Yale Univ. Press; uő. (2002): *Kosovo – War and Revenge*. Yale Univ. Press.
22. Tim Marshall (2003): *Shadowplay*. Samizdat B92, Beograd.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Barratt Brown, Michael (1996): *The Yugoslav Tragedy – Lessons for Socialists*. Spokesman, Nottingham.
Barratt Brown, Michael (2005): *From Tito to Milosevic – Yugoslavia, the Lost Country*. Merlin-Press, Nottingham.
Bildt, Carl (1998): *Peace Journey – The Struggle for Peace in Bosnia*. Weidenfeld & Nicolson, London.
Burg, Steven L.–Shoup, Paul S. (1999): *The War in Bosnia-Herzegovina – Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, New York.
Calic, Marie-Janine (2010): *Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München.
Djokic, Dejan ed. (2003): *Yugoslavism - Histories of a Failed Idea 1918–1992*. Hurst & Co., London.
Gibbs, David N. (2009): *First Do No Harm – Humanitarian Intervention and the Destruction of Yugoslavia*. Vanderbilt Univ. Press, Nashville.
Glenny, Misha (1992): *The Fall of Yugoslavia – The Third Balkan War*. Penguin Books, London.
Glenny, Misha (2000): *The Balkans – Nationalism, War and Great Powers 1804-1999*. Penguin Books, New York.
Guskova, Jelena (2003): *Istorija jugoslovenske krize 1990–2000*. Igam, Beograd.
Holbrooke, Richard (1998): *To End a War*. Random House, New York.
Huntington, Samuel P. (2004): *A civilizációk összeapása és a világtrend átalakulása*. Európa, Budapest.
Judah, Tim (1997): *The Serbs - History, Myth and the Destruction of Yugoslavia*. Yale Univ. Press.
Judah, Tim (2002): *Kosovo – War and Revenge*. Yale Univ. Press.
Kaplan, Robert D. (1993): *Balkan Ghosts – A Journey Through History*. Vintage, New York.
Lampe, John R. (1996): *Yugoslavia as History – Twice there was a Country*. Cambridge Univ. Press.
Lukic, Reneo–Lynch, Allen (1996) : *Europe from the Balkans to the Urals – The Disintegration of Yugoslavia and the Soviet Union*. Oxford Univ. Press.
Malcolm, Noel (1994): *Bosnia – a Short History*. NY Univ. Press, New York.
Malcolm, Noel (1998): *Kosovo – A Short History*. NY Univ. Press, New York.
Marshall, Tim (2003): *Shadowplay*. Samizdat B92, Beograd.
Naimark, Norman M.–Case, Holly eds. (2003): *Yugoslavia and its Historians*. Stanford Univ. Press.
Owen, David (1995): *Balkan Odyssey*. V. Gollancz, London.
Ramet, Sabrina P. (1996): *Balkan Babel – The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to Ethnic War*. Boulder, Colorado
Ramet, Sabrina P. (2005): *Thinking about Yugoslavia – Scholarly Debates about the Yugoslav*.
Ramet, Sabrina P. (2006): *The Three Yugoslavias – State-Building and Legitimation 1918–2005*. Indiana Univ. Press.
Silber, Laura–Little, Allan (1996): *Jugoszlávia halála*. Zrinyi, Budapest.
Tindemans, Leo et. al. (1996): *Unfinished Peace*. Carnegie Endowment, Washington 1996.
Woodward, Susan L. (1995): *Balkan Tragedy – Chaos and Dissolution after the Cold War*. Brookings Inst. Press, Washington.